

Konrad Cimachowicz

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0003-4608-3967

cimachowicz@interia.pl

Kilka uwag o odpowiedzialności karnej niewolników na gruncie *Lex Iulia de adulteriis coercendis*

ABSTRAKT

Celem niniejszego artykułu jest próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy niewolnik lub niewolnica ponosili odpowiedzialność karłą za *adulterium*. Uchwalona w 18 r. p.n.e. ustawa *Lex Iulia de adulteriis coercendis*, należąca do tzw. ustawodawstwa małżeńskiego Augusta, wprowadziła pojęcie *adulterium* pojmowane jako przestępstwo prawa publicznego. Ustawa ta była bardzo szeroko komentowana przez jurystów rzymskich. Jednakże w dostępnych źródłach prawnych zauważa się rozbieżne poglądy dotyczące odpowiedzialności karnej niewolników na gruncie tej ustawy. W literaturze poświęconej ustawie julijskiej zagadnienie to nie zostało dostatecznie przeanalizowane.

Słowa kluczowe: odpowiedzialność karna; ustawa julijska; prawo publiczne; *Lex Iulia de adulteriis coercendis*; *crimina legitima*; niewolnik; niewolnica

WPROWADZENIE

Ustawa *Iulia de adulteriis coercendis* została uchwalona w 18 r. p.n.e. i miała na celu penalizowanie relacji seksualnych, dla których brak było społecznej akceptacji, a także zachowań mających związek z cudzołóstwem i nierządem. Ustawa ta uchyliła dotychczas obowiązujące przepisy w tym zakresie i wprowadziła pojęcia *adulterium* oraz *stuprum*, uznając te czyny za przestępstwa publiczne. Przyczyny wprowadzenia *lex Iulia*, należącej do tzw. ustawodawstwa małżeńskiego Augusta, były wielorakie. Wśród nich w literaturze wskazuje się m.in. chęć zahamowania postępującej demoralizacji i wolę przywrócenia obyczajów przodków, które odeszły w zapomnienie¹.

ANALIZA

Przepisy ustawy *Iulia de adulteriis coercendis* koncentrują się wokół pojęć *adulterium* i *stuprum*. W dostępnych źródłach brak jest jednak legalnych definicji tych pojęć. Nie ma ich nawet w Digestach, w których ustawie został poświęcony cały tytuł piąty 48 księgi. Jest to być może skutek powszechnie podnoszonej niechęci rzymskich jurystów do definiowania pojęć i instytucji, ewentualnie niezachowania się definicji w źródłach juredycznych odnoszą-

¹ M. Zabłocka, *Zmiany w ustawach małżeńskich Augusta za panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej*, „Prawo Kanoniczne” 1987, nr 1–2, s. 151–178. Zob. H. Kowalski, *Omnia sunt alia non crimina, sed maledicta – oskarżenia o nieobyczajność w rzymskich procesach karnych pierwszej połowy I wieku p.n.e. (na podstawie mów Cicerona)*, [w:] *Contra leges et bonos mores. Przestępstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2005, s. 161–172; T.A.J. McGinn, *Concubinage and the Lex Iulia on Adultery*, „Transactions of the American Philological Association” 1991, vol. 121, s. 340; R. Langlands, *Sexual Morality in Ancient Rome*, New York 2006, s. 20.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

cych się do ustawy. W zdefiniowaniu pojęć *adulterium* i *stuprum* pomocna może być wypowiedź Papiniana:

D. 48,5,6,1: *Papinianus libro primo de adulteriis: Lex stuprum et adulterium promiscui et kataxrystikwteron appellat. sed proprie adulterium in nupta committitur, propter partum ex altero conceptum composito nomine: stuprum vero in virginem viduamve committitur, quod graeci fvoran appellant*².

Przywołany fragment Digestów opatrzyła komentarzem D. Stolarek³. Wskazuje ona, iż rozróżnienie dokonane przez Papiniana nie jest ścisłe. Sugeruje też, że być może jurysta miał świadomość, iż podział na kobiety zamężne i niezamężne nie jest wystarczającym kryterium dla wyznaczenia zakresu podmiotowego poszczególnych odmian cudzołóstwa. Jej zdaniem „niewykluczone również, że termin *stuprum* był wykorzystywany w szerokim znaczeniu na określenie nieobyczajnego zachowania, co uzasadniałoby uwagę jurysty o nieścisłościach terminologicznych”⁴. To spostrzeżenie potwierdza Modestinus:

D. 50,16,101 pr.: *Modestinus libro nono differentiarum: Inter „stuprum” et „adulterium” hoc interesse quidam putant, quod adulterium in nuptam, stuprum in viduam committitur. sed lex iulia de adulteriis hoc verbo indifferenter utitur*⁵.

Warto zaznaczyć, że w tekstach źródłowych przytoczonych dalej, a wskazujących na odpowiedzialność karną niewolników na gruncie ustawy julijskiej, konsekwentnie używane jest określenie *adulterium*.

Odnosząc się do zakresu podmiotowego ustawy julijskiej, należy przede wszystkim przytoczyć wypowiedź Papiniana:

D. 48,5,6 pr.: *Papinianus libro primo de adulteriis: Inter liberas tantum personas adulterium stuprumve passas lex iulia locum habet. quod autem ad servas pertinet, et legis aquiliae actio facile tenebit et iniuriarum quoque competit nec erit deneganda praetoria quoque actio de servo corrupto: nec propter plures actiones parcendum erit in huiusmodi crimine reo*⁶.

² „Papinianus w księdze pierwszej monografii *O cudzołóstwie*: Ustawa określa nierząd oraz cudzołóstwo zamiennie i niekonsekwentnie. Lecz <mówiąc> dokładnie, cudzołóstwo (*adulterium*) popełniane jest z mężatką, a nazwa <utworzona> została z uwagi na dziecko spłodzone przez innego (*alter*). Nierząd zaś popełniany jest z panną lub wdową i dlatego Grecy nazywają go uwiedzeniem”. Tłumaczenie cytowanych fragmentów Digestów podano za polskim wydaniem: *Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, Kraków 2017.

³ D. Stolarek, *Ustawa julijska o karaniu za cudzołóstwa 5 tytuł 48 księgi Digestów. Tekst, tłumaczenie, komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2012, nr 12.1, s. 205–224. Zob. G. Rizzelli, *Stuprum e adulterium nella cultura augustea e la lex Iulia de adulteriis (Pap. 1 adult. D. 48.5.6.1 e Mod. 9 diff. D.50.16.101 pr.)*, „Bullettino dell’istituto di Diritto Romano” 1987, no. 90, s. 357.

⁴ D. Stolarek, *Ustawa julijska...*, s. 220.

⁵ „Modestinus w księdze dziewiątej *Rozróżnień*: Niektórzy sądzą, że pomiędzy »czynem nierządnym« a »cudzołóstwem« zachodzi taka różnica, że cudzołóstwo jest dokonywane z mężatką, a czyn nierządny z kobietą niezamężną. Ustawa julijska o <karaniu> cudzołóstw używa jednak obu tych terminów zamiennie”.

⁶ „Papinianus w księdze pierwszej monografii *O cudzołóstwie*: Ustawa julijska stosowana jest wyłącznie wobec osób wolnych, które dopuściły się przestępstwa cudzołóstwa albo nierządu. W przypadku niewolnic zaś bez wątplenia skuteczna będzie skarga z ustawy akwiliańskiej, jak również przysługuje ta z tytułu umyślnego naruszenia cudzej osobowości, a nie zostanie również odmówiona pretorska skarga z tytułu zdemoralizowania niewolnika. Dzięki <tym> kilku skargom oskarżonemu nie będzie darowana <kara> za przestępstwo tego rodzaju”.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Jak widać, przynajmniej w ujęciu Papiniana przestępstw przewidzianych w ustawie mogły dopuścić się jedynie osoby wolne. Na gruncie ustawy julijskiej *adulterium* mogła popełnić tylko mężatka (posiadająca status *materfamilias* lub nie) albo kobieta pozostająca w konkubinacie ze swoim patronem. Natomiast znamiona *stuprum* wypełniało współżycie seksualne z panną lub wdową (posiadającą status *materfamilias*)⁷. Użyte na gruncie *lex Iulia* określenie *materfamilias* oznaczało nie tylko kobietę zamężną, lecz także wdowę⁸ i odnosiło się do kobiet dobrych obyczajów, których atrybutem była *honestas*⁹. W nauce został również wyrażony pogląd, że pojęcie *adulterium* dotyczyło każdego stosunku z kobietą pozostającą w jakimkolwiek związku z mężczyzną, w tym zabronionym przez prawo, jak np. związek kazirodczy¹⁰. Co do możliwości oskarżenia mężczyzny o cudzołóstwo wypowiedział się Papinian:

D. 48,5,12,4: *Papinianus, libro singulari de adulteris: Adulterii reum intra quinque annos continuos a die criminis admissi defuncta quoque muliere postulari posse palam est*¹¹.

Odnosząc się do statusu mężczyzny na gruncie ustawy julijskiej, należy wskazać na dominujący w literaturze pogląd, zgodnie z którym z punktu widzenia *lex Iulia* status mężczyzny był nieistotny dla kwalifikacji czynu jako cudzołóstwa¹². Należy jednak zastanowić się, czy status mężczyzny nie miał znaczenia jedynie dla kwalifikacji czynu kobiety popełnionego z tym mężczyzną czy też miał znaczenie dla możliwości postawienia zarzutu mężczyźnie, zatem czy kwestia *status libertatis* mężczyzny jako współsprawcy *adulterium* miała lub też nabrała z czasem znaczenia, pozwalając na wszczynanie publicznego procesu karnego również przeciwko niewolnikowi.

Celem niniejszych rozważań jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy niewolnik mógł zostać oskarżony o *adulterium* w publicznym procesie karnym czy też podlegał wyłączeniu jurysdykcji sprawowanej przez właściciela w ramach *dominica potestas*. Udzielić odpowiedzi na to pytanie jest trudno, jeśli ma się na uwadze przekazy zawarte w poniżej analizowanych źródłach. Źródła bezpośrednio bądź pośrednio odnoszące się do tego zagadnienia układają się w pewną sekwencję. Z cytowanego przekazu Papiniana wynika, że ustawa julijska stosowana była wyłącznie wobec osób wolnych, które dopuściły się przestępstwa cudzołóstwa albo nierządu. Jednakże Ulpian mówi wyraźnie: *...servos quoque adulterii posse accusari nulla dubitatio est*¹³. Jego zdaniem nie ma żadnych wątpliwości co do tego, że niewolnika można oskarżyć o cudzołóstwo. Co więcej, omawiając kwestie torturowania niewolników,

⁷ D. Stolarek, *Quasi adultera. Rozważania na gruncie Lex Iulia de Adulteriis Coercendis*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2010, vol. 20(2), s. 136–137.

⁸ D. 48,5,11(10) pr.: *Papinianus libro secundo de adulteriis: Mater autem familias significatur non tantum nupta, sed etiam vidua*.

⁹ D. Stolarek, *Adultera w świetle Lex Iulia de adulteriis coercendis*, Lublin 2012, s. 17.

¹⁰ M. Zabłocka, *Początki przedawnienia ścigania przestępstw w rzymskim prawie karnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2018, nr 101, s. 178–189.

¹¹ „Oczywiste jest, że mężczyzna może być oskarżony o cudzołóstwo w ciągu pięciu lat <nieprzerwanego biegu czasu> od dnia popełnienia przestępstwa, nawet w razie śmierci kobiety”.

¹² D. Stolarek, *Adultera...*, s. 197. Zob. T.A.J. McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, New York 1998, s. 144.

¹³ „Ulpianus w księdze trzeciej monografii *O cudzołóstwie*: Nie ma wątpliwości, że niewolnicy również mogą być oskarżeni o cudzołóstwo”.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Ulpian dwukrotnie wspomina o niewolniku oskarżonym o *adulterium*:

D. 48,5,28 pr.: *Ulpianus libro tertio de adulteriis: Si postulaverit accusator, ut quaestio habeatur de servo adulterii accusato, sive voluit ipse interesse sive noluit, iubent iudices eum servum aestimari, et ubi aestimaverint, tantam pecuniam et alterum tantum eum, qui nomen eius servi detulerit, ei ad quem ea res pertinet dare iubebunt*¹⁴.

D. 48,5,28,16: *Notandum est, quod capite quidem novo cavetur, si servus adulterii accusetur et accusator quaestionem in eo haberi velit, duplum pretium domino praestari lex iubet, at hic simplum*¹⁵.

Powołane teksty Ulpiana były już przedmiotem analizy pod względem odpowiedzialności karnej niewolników na gruncie *lex Iulia*¹⁶. Kluczowa w tym kontekście jest kwestia, czy ustawa julijska wprost w swej treści uznawała niewolnika za potencjalnego sprawcę *adulterium* czy też odpowiedzialność niewolników ukształtowała się w czasach późniejszych, a jeśli tak, to na skutek jakich okoliczności.

Analizując przytoczone wypowiedzi Papiniana i Ulpiana, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, że niewolnicy w okresie, kiedy została uchwalona ustawa julijska, nie podlegali państwowemu wymiarowi sprawiedliwości. Rzymskie prawo karne przez długi czas nie uznawało niewolników za podmiot przestępstw publicznych. Niewolnicy za popełnione przestępstwa byli karani przez swoich właścicieli w ramach sądownictwa domowego (*iudicium domesticum*)¹⁷, właścicielom w stosunku do niewolników przysługiwało bowiem *ius vitae ac necis* już od czasów archaicznych¹⁸. Natomiast podmiotowość niewolników jako sprawców przestępstw publicznych zaczęła się kształtować dopiero od początku I w. n.e.¹⁹ Na stopniowe kształtowanie się podmiotowości prawnokarnej niewolników może wskazywać *Senatus consultum* z 20 r. n.e. nakazujące traktowanie niewolników w procesie karnym tak jak osoby wolne²⁰. Na uchwałę tę powołał się Venuleius Saturninus w monografii o publicznych postępowaniach karnych, pisząc:

D. 48,2,12,3: *Si servus reus postulabitur, eadem observanda sunt, quae si liber esset, ex senatus consulto Cotta et Messala consulibus*²¹.

¹⁴ „Ulpianus w księdze trzeciej monografii *O cudzołóstwie*: Jeśli oskarżyciel będzie żądał, aby przesłuchać z użyciem tortur niewolnika oskarżonego o cudzołóstwo, czy chciał być obecny przy tym czy nie, sędziowie nakażą, aby <wartość> tego niewolnika została oszacowana i, gdy tylko oszacują, rozkażą, aby ten, kto wskazał niewolnika jako sprawcę, dał <oszacowaną> kwotę oraz drugie tyle temu, kogo ta sprawa dotyczy”.

¹⁵ „Należy zwrócić uwagę na to, co stanowi dziewiąty rozdział <ustawy w przypadku>, jeśli niewolnik zostanie oskarżony o cudzołóstwo i oskarżyciel chce, aby przeprowadzono wobec niego przesłuchanie z użyciem tortur. <Co do zasady bowiem> ustawa nakazuje, aby została wypłacona właścicielowi podwójna cena <niewolnika>. W tym przypadku pojedyncza”.

¹⁶ Zob. A. Tarwacka, *Rozwód Nerona i Oktawii, czyli nowa Lukrecja*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2009, nr 9.1, s. 71–84; K. Stolarski, *Prawnokarne regulacje dotyczące niewolników w Lex Iulia de adulteriis coercendis z 18 roku p.n.e.*, [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mięka, Kraków 2009, s. 15–25.

¹⁷ Zob. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 926.

¹⁸ M. Jońca, *Parricidium w prawie rzymskim*, Lublin 2008, s. 178.

¹⁹ O.F. Robinson, *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995, s. 216.

²⁰ W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 83.

²¹ „Jeśli zostanie oskarżony niewolnik, to stosownie do uchwały senatu <wydanej> za konsulatu Cotty i Messali, powinny być przestrzegane te same <zasady>, jakby był osobą wolną”.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Taka niejednorodność prezentowanych wyżej poglądów mogła mieć źródło właśnie w nieugruntowanej jeszcze pozycji niewolników i w naturalny sposób mogła występować w okresie kształtowania się ich podmiotowości prawnokarnej. Z tej też przyczyny raczej wątpliwe jest uregulowanie odpowiedzialności karnej niewolników wprost w *lex Iulia*²². Oprócz kształtowania się podmiotowości prawnokarnej niewolników należy również zwrócić uwagę na zmiany, jakie się dokonały w zakresie rzymskich organów jurysdykcji karnej. Przesłanki penalizowane na gruncie ustawy julijskiej były objęte jurysdykcją stałego trybunału – *quaestio de adulteriis*²³. *Quaestiones perpetuae*, czyli trybunały przysięgłych, zaczęły być tworzone od połowy II w. p.n.e., zastępując sądownictwo *iudicia populi* i *quaestiones extraordinariae*. Pierwszy taki trybunał utworzono na podstawie *lex Calpurnia de repetundis* w 149 r. p.n.e.²⁴ W literaturze wskazuje się na wady systemu *quaestiones*. Jedną z nich była niemożliwość poddania pod ocenę trybunału czynu, który nie był penalizowany przez ustawę powołującą ten trybunał²⁵. Na potrzeby analizy objętej niniejszym artykułem oznacza to, że jeśli *lex Iulia* nie ustanawiała odpowiedzialności karnej za czyn popełniony przez niewolnika, to w procesie przed *quaestio de adulteriis* niemożliwe było jego oskarżenie. Nie tylko formowanie się podmiotowości prawnokarnej niewolników, ale i rozwój sądownictwa karnego wpłynął zatem na ukształtowanie się odpowiedzialności niewolników w oparciu o ustawę julijską. Już za czasów Augusta zaczął bowiem rozwijać się proces nadzwyczajny (*cognitio extraordinaria*), który jako nieposiadający wad *quaestiones perpetuae* zmarginalizował ich znaczenie²⁶.

Przy założeniu, że z czasem odpowiedzialnością na gruncie *lex Iulia* objęto także niewolników, należy zastanowić się, czy odpowiedzialności tej podlegali niewolnicy obu płci. Co do niewolnika (mężczyzny) sprawa wydaje się oczywista. Natomiast naturalnie pojawia się pytanie, czy *adulterium* mogła popełnić kobieta wolna, współżyjąc seksualnie z niewolnicą. Ta pozornie prosta kwestia wydaje się jednak dość złożona. W nauce ugruntowany jest pogląd, zgodnie z którym status kobiety jako kryterium odpowiedzialności karnej za przestępstwa penalizowane przez ustawę julijską stanowił, że nie można było jej naruszyć, współżyjąc seksualnie z niewolnicą²⁷. Powoływany już Papinian pisał, że w przypadku niewolnic stosowane były skargi: *actio legis Aquiliae*, *actio iniuriarum*, *actio servi corrupti*. Do powyższego należy dodać jednak pewną uwagę terminologiczną. Otóż Modestyn zauważył, iż *servis legitis etiam ancillas deberi quidam putant, quasi commune nomen utrumque sexum continerit*²⁸. Ulpian w cytowanych wyżej przekazach używa pojęcia *servus*. Jednakże tylko w sytuacji gdy rozpatruje się cudzołóstwo jako stosunek heteroseksualny, należy uznać, że Ulpian, używał określenia *servus* wyłącznie w odniesieniu do mężczyzny. Natomiast gdyby przyjąć, że

²² Natomiast w procesach karnych korzystano z zeznań niewolników, chociaż nigdy nie byli oni określani jako *testes*. Tak W. Litewski, *op. cit.*, s. 94. Istnieje ponadto obfity przekaz źródłowy dotyczący torturowania niewolników w procesie karnym wszczynanym o przestępstwa penalizowane przez ustawę julijską. Odnośnie do zeznań niewolników w procesie karnym zob. E. Loska, *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, nr 3, s. 449–464.

²³ K. Amiełańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013, s. 278.

²⁴ A. Chmiel, *Ustrój rzymskich organów jurysdykcyjnych w sprawach karnych*, „Studia Prawnoustrojowe” 2011, vol. 12, s. 52.

²⁵ *Ibidem*, s. 53.

²⁶ *Ibidem*, s. 54; R.A. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London – New York 2004, s. 50.

²⁷ K. Amiełańczyk, *op. cit.*, s. 282.

²⁸ D. 50,16,101,3: „Niektórzy <juryści> uważają, że do zapisanych niewolników należy zaliczać też niewolnice, ponieważ termin ten obejmuje obie płci”.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

adulterium mogła popełnić mężatka przez kontakt seksualny z niewolnicą, to w takim przypadku należałoby rozważać odpowiedzialność karną niewolnicy. W literaturze nie pojawia się jednak ta hipoteza, co prawdopodobnie jest spowodowane brakiem przekazu źródłowego odnoszącego się do wspomnianej kwestii.

Na marginesie w odniesieniu do odpowiedzialności niewolnic warto zwrócić uwagę również na regulacje zawarte w dwóch źródłach powołanych przez Th. Mommsena²⁹. Pierwsze to konstytucja cesarza Dioklecjana i Maksymiana z 291 r.³⁰ Przedstawione w niej zagadnienie prawne zawiera rozstrzygnięcie kwestii infamii w przypadku utrzymywania kontaktów seksualnych z niewolnicami. Z treści przywołanej konstytucji wynika, że w takim przypadku mężczyzna nie podlegał infamii. Jednakże powyższy fragment z kodeksu Justyniana wyraźnie wskazuje, że rzymskie prawo publiczne nie pozostawało obojętne na związki wolnych mężczyzn z niewolnicami. Pomimo to nie ma żadnych podstaw do twierdzenia, w oparciu o cytowany przekaz źródłowy, o odpowiedzialności karnej niewolnicy. Z pewnością jednak mężczyźni dopuszczający się obcowania z niewolnicami nie ponosili odpowiedzialności karnej. Kolejne źródło wskazane przez Th. Mommsena to wypowiedź Paulusa pochodząca ze zbioru *Pauli Sententiae*:

PS. 2,26,16: *Ancillarum sane stuprum, nisi deteriores fiant, aut per eas ad dominam adfectet, citra noxam habetur.*

Z przekazu Paulusa należy wywieść, iż w odniesieniu do niewolnic można mówić jedynie o odpowiedzialności deliktowej osoby, która współżyjąc seksualnie z niewolnicą, wyrządziła szkodę jej właścicielowi, obniżając w ten sposób wartość niewolnicy, albo gdy taki stosunek był skierowany przeciwko samemu właścicielowi. Stanowisko jurysty stanowi zatem uzupełnienie cytowanego wyżej poglądu Papiniana.

Przechodząc do analizy kolejnych dostępnych źródeł, należy wskazać na ciekawe rozstrzygnięcie zawarte w konstytucji cesarza Dioklecjana i Maksymiana z 293 r., w której także poruszona została kwestia odpowiedzialności karnej niewolnika za *adulterium*³¹. Konstytucja rozstrzyga kwestię procesową dotyczącą sytuacji, w której oskarżony o cudzołóstwo, broniąc się, podnosi zarzut procesowy. Z treści konstytucji cesarskiej wynika, że w takim przypadku należy najpierw zbadać *status libertatis* oskarżonego i jeśli ustalone zostanie, że jest on niewolnikiem, wtedy przeszkoda procesowa spowodowana podniesionym zarzutem zostanie usunięta, co umożliwi osądzenie niewolnika i skazanie w sytuacji uznania go winnym zarzuczonego mu czynu.

²⁹ Th. Mommsen, *op. cit.*, s. 691–692.

³⁰ C. 9,9,24: *Etsi libidine intemperatae cupiditatis ex actorum lectione exarsisse te cognitum est, tamen cum ancillam comprehendisse et non liberam stuprasse detectum sit, ex huiusmodi sententia gravatam potius opinionem tuam quam infamia adflictam esse manifestum est.*

³¹ C. 9,9,25: *Quoniam alexandrum, qui in crimen vocatur, etiam praescriptionem esse pollicitum eo nomine, quod accusator uxorem post comprehensum adulterium penes se habuisse videatur, et de statu alexandri quaeratur, ita velle perspeximus, ita ordo quaestionis dirimendus videtur, ut in primis quidem de statu alexandri quaeratur, ita ut, si eum liberum esse adhibita audientia deprehenderit, praescriptionis ei obiciendae facias potestatem: sin vero eundem servum esse cognoveris, remotis praescriptionis impedimentis in adulterium crimen protinus debebis inquirere ac, si eum detectum in eo flagitio esse perspexeris, poenam decernere, quam in adulterii crimen legum sanctio statuit.*

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Kolejne źródła są dobrym uzupełnieniem cytowanej wcześniej wypowiedzi Ulpiana, ponieważ z ich treści wynika, że nie ma żadnych wątpliwości o możliwości oskarżenia niewolnika o cudzołóstwo. Należy zatem zwrócić uwagę na wypowiedź Marcjanusa:

D. 48,5,34 pr.: *Marcianus libro primo de publicis iudiciis: Si quis adulterium a servo suo commissum dicat in eam, quam uxorem habuit, divus pius rescripsit accusare potius mulierem eum debere, quam in praeiudicium eius servum suum torquere*³².

Marcjanus wprost odnosi się do sytuacji oskarżenia niewolnika o popełnienie *adulterium*. Wskazuje na to użyte sformułowanie: „[...] jeśli ktoś oskarża o popełnienie cudzołóstwa swojego niewolnika, z tą, która była jego żoną”. W dalszej części swojego wyводу Marcjanus prezentuje następujący pogląd:

D. 48,5,34,1: *Si quis adulterum non dimiserit, sed retinuerit, forsan filium in noverca vel etiam libertum vel servum in uxore, ex sententia legis tenetur, quamvis verbis non continetur. quae autem retinetur, punitur. sed si dimissam reduxerit, verbis non tenetur: sed tamen dicendum est, ut teneatur, ne fraus fiat*³³.

Ta wypowiedź nie odnosi się wprost do kluczowego zagadnienia poruszonego w tym artykule, jednak jest pewną wskazówką pomocną przy ustaleniu, czy odpowiedzialność karna niewolników została uregulowana w *lex Iulia* czy też ukształtowała się ona później w drodze stopniowego kształtowania się podmiotowości niewolników jako sprawców przestępstw publicznoprawnych. Należy bowiem zwrócić uwagę na użyte w tej wypowiedzi sformułowanie: *Si quis adulterum non dimiserit ... ex sententia legis tenetur, quamvis verbis non continetur*. Jurysta pisze o sytuacji, w której pokrzywdzony cudzołóstwem „nie odsyła cudzołożnika, lecz go zatrzymuje” (np. niewolnika) i w związku z tym zostaje ukarany zgodnie z ustawą, nawet jeśli ustawa nie wspomina tego, kto został zatrzymany. Uwaga jurysty może więc wskazywać na pierwotny brak uregulowania w *lex Iulia* kwestii odpowiedzialności karnej niewolników za *adulterium*.

Wskazówki co do odpowiedzialności karnej niewolników za cudzołóstwo można znaleźć w poglądach Paulusa. Wypowiadając się odnośnie do uprawnień męża (również posiadającego status *filius familias*) wobec żony przyłapanej *in flagranti* z cudzołożnikiem, jurysta wymienia krąg osób, które zdradzony mąż mógł pozbawić życia, nie narażając się na oskarżenie o zabójstwo. Z wypowiedzi Paulusa wynika, że mężowi zezwala się na zabicie cudzołożnika, jeżeli jest on niewolnikiem:

³² „Marcjanus w księdze pierwszej monografii *O publicznoprawnych postępowaniach karnych*: Jeśli ktoś oskarża o popełnienie cudzołóstwa swojego niewolnika z tą, która była jego żoną, boski cesarz <Antoninus> Pius postanowił w reskrypcie, że powinien raczej oskarżyć kobietę, niż we wstępnej fazie postępowania torturować swojego niewolnika”.

³³ „Jeśli ktoś nie odesła cudzołożnika, lecz go zatrzyma, jak na przykład syna <cudzołożącego> z macochą lub też wyzwolénca albo niewolnika z żoną, jest karany zgodnie z duchem i intencją ustawy, nawet jeśli jej słowa nie wspominają tego, kto był zatrzymany. Lecz jeśli <mąż> odesłaną wziął ponownie za żonę, nie odpowiada na podstawie słów ustawy. Należy jednak powiedzieć, że ponosi odpowiedzialność, aby nie doszło do podstępnego <obejścia prawa>”.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Coll. 4,3,2: *Ergo secundam leges viro etiam filiofamilias permittitur domi suae deprehensum adulterum interficere servum, et eum qui auctoramento rogatus est ad gladium, vel etiam illum qui operas suas, ut cum bestiis pugnaret, locavit*³⁴.

Nie wynika stąd jednak, że Paulus dopuszczał możliwość oskarżenia niewolnika o *adulterium*. Ponadto jurysta stwierdza:

Coll. 4,12,1: *Permittitur patri tam adoptivo, quam naturali, adulterum cum filia cuiusque dignitatis domi suae vel generi sui deprehensum sua manu occidere*³⁵.

Z kolei następną wypowiedź Paulusa brzmi następująco:

Coll. 4,12,3: *Maritus in adulterio deprehensus non alios, quam infames et eos, qui corpore quaestum faciunt, servos etiam et libertas excepta uxore, quam prohibetur, occidere potest*³⁶.

Jednakże to również nie przesądza o możliwości oskarżenia niewolnika o *adulterium* w publicznym procesie karnym. Należy bowiem mieć na względzie, że właściciele byli uprawnieni do karania niewolników za popełnione przez nich przestępstwa w zakresie przysługującej im *dominica potestas*. Przytoczone poglądy Paulusa dotyczą uprawnień ojca cudzołożnicy oraz zdradzonego męża do skorzystania z przysługującego im *ius occidendi*³⁷. Niemniej należy zauważyć, że Paulus zezwalał na wykonanie *ius occidendi* w stosunku do niewolnika, który dopuścił się *adulterium*. Skoro *ius occidendi* było uprawnieniem, to rodzi się pytanie: Czy w przypadku nieskorzystania z przysługującego prawa ojciec lub zdradzony mąż mogli wnieść oskarżenie przeciwko niewolnikowi? Jeżeli cudzołożnik nie został zabity w ramach *ius occidendi*, mogło zostać przeciwko niemu wszczęte postępowanie karne. Wydaje się, że dotychczas przytoczone poglądy Ulpiana i Marcjanusa pozwalają na udzielenie odpowiedzi twierdzącej. Podobnie z przekazu Macera wynika, że zdradzony mąż miał prawo pozbawić życia schwytanego na cudzołóstwie w swoim domu cudzołożnika, który byłby m.in. niewolnikiem:

D. 48,5,25 pr.: *Macer libro primo publicorum: Marito quoque adulterum uxoris suae occidere permittitur, sed non quemlibet, ut patri: nam hac lege cavetur, ut liceat viro deprehensum domi suae (non etiam soceri) in adulterio uxoris occidere eum, qui leno fuerit quive artem ludicram ante fecerit in scaenam saltandi cantandive causa prodierit iudiciove publico damnatus neque in integrum restitutus erit, quive libertus eius mariti uxorisve, patris matris, filii filiae utrius eorum fuerit (nec interest, proprius cuius eorum an cum alio communis fuerit) quive servus erit*³⁸.

³⁴ „Tak więc mężowi, także o statusie *filius familias*, zezwala się zgodnie z ustawami na zabicie mężczyzny przyłapanego w domu na cudzołóstwie, jeśli jest on niewolnikiem, gladiatorem lub osobą, która najmuje się do walki z dzikimi zwierzętami”. Tłumaczenie cytowanych fragmentów *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* podano za: *Zbiór prawa Mojżeszowego i rzymskiego. Tekst łacińsko-polski, przekład i objaśnienia* A. Dębiński, Lublin 2011.

³⁵ „Zezwala się ojcu, tak adopcyjnemu, jak naturalnemu, na własnoręczne zabicie cudzołożnika przyłapanego z własną córką we własnym domu lub w domu swego zięcia, bez względu na status społeczny cudzołożnika”.

³⁶ „Mąż po przyłapaniu na cudzołóstwie może zabić jedynie podlegających infamii, tych, którzy uprawiają nierząd, a także niewolników i wyzwolenców, z wyjątkiem żony, której zabicie jest zakazane”.

³⁷ Szeroko na ten temat zob. K. Amielińczyk, *op. cit.*, s. 118–123.

³⁸ „Macer w księdze pierwszej monografii *O publicznoprawnych postępowaniach karnych*: Mężowi również wolno zabić tego, który cudzołoży z jego żoną, lecz nie kogokolwiek, jak w przypadku ojca. Ustawa <julijska>

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Pomimo znacznej ilości przekazów źródłowych, szczególnie umieszczonych przez kompilatorów justyniańskich w Digestach, a dotyczących zagadnień związanych z *ius occidendi* na gruncie *lex Iulia*, nie znajdujemy wśród nich żadnego, który wyjaśniałby kwestie procesowe w przypadku niewykonania tego prawa w stosunku do niewolnika.

Ciekawy pogląd zawarł Papinian w księdze pierwszej monografii o cudzołóstwie. Jurysta pisze:

D. 48,3,2 pr.: *Si servus capitali crimine postuletur, lege publicorum cavetur, ut sistendum vel a domino vel ab extero satisdato promittatur: quod si non defendatur, in vincula publica coici iubetur, ut ex vinculis causam dicat*³⁹.

Ponieważ *adulterium* i *stuprum* były przestępstwami prawa publicznego, a ich ściganie odbywało się w procesie publicznym, można się zastanawiać, czy pogląd wyrażony przez Papiniana, mający charakter ogólnej normy, aktualizował się również na gruncie stosowania ustawy julijskiej. Znamienne jest też to, że pogląd Papiniana został zaczerpnięty z jego monografii poświęconej *adulterium*. Przekaz Papiniana mówi o oskarżeniu niewolnika o popełnienie przestępstwa zagrożonego karą śmierci. Jednakże karę śmierci dla cudzołożników stosowano dopiero od czasów Konstantyna Wielkiego⁴⁰ – *a contrario* w okresie, kiedy tworzył Papinian, nie wymierzano cudzołożnikom kary śmierci. Brak jest przekazu źródłowego, z którego wynikałoby, że w przypadku niewolników kara taka wymierzana była w czasach Papiniana. Paulus wspomina o karze śmierci za *stuprum* popełnione z mężczyzną: *Qui masculum liberum invitum stupraverit, capite punitur*⁴¹. Natomiast karę śmierci w takim przypadku orzekano w późnym okresie cesarstwa⁴².

Z kolei wspomniany już Venuleius Saturninus w księdze drugiej monografii o publicznoprawnych postępowaniach karnych wyraził pogląd, iż niewolnicy mogą stać się oskarżonymi na podstawie wszystkich ustaw, za wyjątkiem tych, które zostały wprost wymienione przez jurystę lub tych, które przewidują kary niemające zastosowania do niewolnika, takie jak np. relegacja. Co istotne, *lex Iulia* nie została wymieniona przez jurystę w katalogu wyłączeń:

D. 48,2,12,4: *Omnibus autem legibus servi rei fiunt excepta lege iulia de vi privata, quia ea lege damnati partis tertiae bonorum publicatione puniuntur, quae poena in servum non cadit. idemque dicendum est in ceteris legibus, quibus pecuniaria poena irrogatur vel etiam capitis, quae servorum poenis non convenit, sicuti relegatio. item nec lex pompeia parricidii, quoniam caput primum eos adprehendit, qui parentes cognatosve aut patronos occiderint: quae in servos, quantum ad verba pertinet, non cadunt: sed cum natura*

stanowi bowiem, że wolno mężowi zabić schwytanego na cudzołóstwie z żoną w swoim domu (ale nie <w domu> teścia) tego, kto byłby stręczycielem, kto wcześniej parałby się sztuką dramatyczną lub pojawiałby się na scenie, aby tańczyć lub śpiewać, kto zostałby skazany w publicznoprawnym postępowaniu karnym i nie zostałby przywrócony do poprzedniego stanu, kto byłby wyzwolencem tego męża lub żony, ojca lub matki, syna lub córki albo ich obojga (nie ma znaczenia, czy należałby indywidualnie do kogokolwiek z nich czy też byłby wspólną własnością z innym) lub kto byłby niewolnikiem”. Szerzej na ten temat zob. K. Amielańczyk, *op. cit.*, s. 120.

³⁹ „Jeśli niewolnik jest oskarżony o popełnienie przestępstwa zagrożonego karą śmierci, w ustawie odnoszącej się do publicznoprawnych postępowania karnych stanowi się, że właściciel lub ktoś inny <powinien> dać zabezpieczenie, że <niewolnik> będzie obecny do końca procesu. Jeśli zaś nie jest broniony, nakazuje się umieścić go w publicznym więzieniu, aby bronił się w sądzie w kajdanach”.

⁴⁰ K. Amielańczyk, *op. cit.*, s. 294.

⁴¹ PS. 2,26,12 = Coll. 5,2,1: „Ten kto zgwałci wolnego mężczyznę wbrew jego woli, będzie ukarany śmiercią”.

⁴² Tak K. Amielańczyk, *op. cit.*, s. 294.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

*communis est, similiter et in eos animadvertetur. item cornelia iniuriarum servum non debere recipi reum cornelius sulla auctor fuit: sed durior ei poena extra ordinem imminebit*⁴³.

Stąd można wnosić, że wypowiedź jurysty nie wprost, ale jednak wskazuje na dopuszczalność oskarżenia niewolnika o cudzołóstwo.

Pewnych wskazówek dostarcza też konstytucja cesarza Konstantyna dotycząca karania za cudzołóstwo popełnione z niewolnikiem, zamieszczona w tytule *De mulieribus quae se servis propriis junxerunt* należącym do dziewiątej księgi Kodeksu Teodozjańskiego⁴⁴. Zgodnie z nią związek wolnej kobiety z niewolnikiem był zabroniony przez prawo. Konstytucja stanowi, że każdy mógł wnieść oskarżenie o cudzołóstwo. Karana śmiercią była zarówno kobieta, jak i niewolnik. Został tu użyty zwrot: *servus etiam, qui in adulterio dominae convictus fuerit, ignibus exuratur*. Z treści konstytucji nie wynika, że oskarżenie mogło zostać wniesione jedynie przeciwko cudzołożnicy. Uprawniony jest zatem wniosek, że dopuszczalne było również oskarżenie niewolnika.

Doskonałą ilustracją omawianego problemu jest historia rozwodu cesarza Nerona z Oktawią⁴⁵. W skrócie stan faktyczny przedstawiał się następująco. Jedna ze służących Oktawii doniosła o jej rzekomym związku z niewolnikiem Eucareusem. Eucareus został oskarżony o cudzołóstwo. Jak zauważa A. Tarwacka, z przekazu Tacyty należy wnosić, iż w tej sprawie przeprowadzono proces karny⁴⁶. Tacyt pisze: „[...] w tej sprawie pociągnięto do śledztwa służebne, chociaż niektóre z nich siłą tortur do potwierdzenia fałszów zmusić się dały, to jednak większość wytrwała w obronie niewinności swej pani”⁴⁷. Nie udało się udowodnić winy Oktawii. Mimo to, jak pisze Tacyt, „oddalono Oktawię, naprzód pod pozorem cywilnego rozwodu, [...] później wygnano ją do Kampanii i dodano straż wojskową”⁴⁸. Następnie Neron sprowadził Oktawię do Rzymu, gdzie ponownie oskarżył ją o cudzołóstwo,

⁴³ „Niewolnicy <mogą> natomiast stać się oskarżonymi na podstawie wszystkich ustaw, za wyjątkiem ustawy julijskiej o przemocy skierowanej przeciwko interesom prywatnym, ponieważ skazani na mocy tej ustawy karani są konfiskatą trzeciej części majątku, która to kara nie odnosi się do niewolnika. To samo należy powiedzieć także o innych ustawach, które przewidują karę pieniężną lub też karę powodującą zmianę dotychczasowego stanowiska prawnego, która to kara nie jest odpowiednia dla niewolnika, jak na przykład relegacja. Tak samo nie <stosuje się> ustawy pompejańskiej o zabójstwach popełnionych na bliskich krewnych, ponieważ pierwszy jej rozdział odnosi się do tych, którzy zabili rodziców, krewnych lub patronów, a te słowa nie odnoszą się do niewolników. Lecz ponieważ natura <ich czynów> jest podobna, karze się ich w ten sam sposób. Również na podstawie ustawy korneliańskiej, dotyczącej przypadków <ciężkiego> naruszenia cudzej osobowości, której twórcą był Cornelius Sulla, niewolnik nie powinien być uznany za oskarżonego. Surowsza jednak będzie mu grozić kara w postępowaniu nadzwyczajnym”. Zob. R.A. Bauman, *op. cit.*, s. 117.

⁴⁴ C.Th 9,9,1,6: *Post legem enim hoc committentes morte punimus. qui vero ex lege disiuncti clam denuo convenerint, congressus vetitos renovantes, hi servorum indicio vel speculantis officii vel etiam proximorum delatione convicti poenam similem sustinebunt. dat. iv. kal. iun. serdicae, constantino a. vii. et constantio c. coss. interpretatio. si qua ingenua mulier servo proprio se occulte miscuerit, capitaliter puniatur. servus etiam, qui in adulterio dominae convictus fuerit, ignibus exuratur. in potestate habeat huius modi crimen quicumque* voluerit accusare...*

⁴⁵ Historię tę, m.in. w kontekście odpowiedzialności karnej niewolnika za *adulterium*, przedstawiła A. Tarwacka (*Rozwód Nerona...*, s. 71–81). Powołując się na przekaz Tacyty, autorka omówiła kwestię rozwodu Nerona z jego pierwszą żoną – Oktawią. Na gruncie opisanego stanu faktycznego postawiła pytanie, czy stosunek z niewolnikiem uznawano za *adulterium*, a także przytoczyła wypowiedź Papiniana (D. 48,5,6 pr.) oraz pogląd Ulpiana (D. 48,2,5). Zob. także: R.A. Bauman, *op. cit.*, s. 89.

⁴⁶ A. Tarwacka, *Rozwód Nerona...*, s. 75–76.

⁴⁷ Tac., *Ann* 14,60, [w:] Tacyt, *Dzieła*, przeł. S. Hammer, Warszawa 1957, s. 432–433.

⁴⁸ *Ibidem*.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

namawiając do przyznania się do winy prefekta Anicetusa. Swetoniusz o tej sprawie pisze dość lakonicznie:

Małżeństwo z Oktawią szybko mu się sprzykrzyło. Na wyrzuty przyjaciół odpowiadał, że „powinny jej wystarczyć odznaki godności małżonki”. Często, lecz nadaremnie zamierzał ją udusić, wreszcie rozwiódł się, jakoby ze względu na jej niepłodność. Gdy lud nie chciał rozvodu uznać i nie szczędził mu dokuczliwych żarcików, posunął się jeszcze dalej. Zesłał Oktawię na wygnanie. Wreszcie zamordował, oskarżywszy o cudzołóstwo⁴⁹.

Należy zaznaczyć, że przekaz Swetoniusza dotyczy tylko ponownego oskarżenia Oktawii – o stosunek z Anicetusem. Relacje obu historyków nie dają, rzecz jasna, odpowiedzi na pytanie o możliwość oskarżenia niewolnika o *adulterium*. Są jednak z pewnością cenną wskazówką.

PODSUMOWANIE

Analiza przedstawionych źródeł, zarówno prawniczych, jak i literackich, z pewnością nie pozwala na udzielenie odpowiedzi przeczącej na postawione pytanie o możliwość oskarżenia niewolnika o *adulterium*. Trudno jest jednak w oparciu o dość skąpy materiał źródłowy jednoznacznie stwierdzić, że na gruncie ustawy *Iulia de adulteriis coercendis* niewolnicy na równi z wolnymi mogli zostać oskarżeni o popełnienie przestępstwa *adulterium*. Należy jednakże wziąć pod uwagę stopniowe kształtowanie się podmiotowości niewolników jako sprawców przestępstw ściganych przez państwowy wymiar sprawiedliwości. O ile w okresie, w którym uchwalona została *lex Iulia*, nie podlegali oni państwowej jurysdykcji, o tyle już od I w. n.e. rzymskie prawo karne zaczynało uznawać niewolników za sprawców przestępstw publicznoprawnych. Istotne w tej mierze były również zmiany w zakresie organów jurysdykcji karnej. Od czasów Augusta zaczęła rozwijać się procedura nadzwyczajna – *cognitio extra ordinem*, która jako pozbawiona wad *quaestiones perpetue*, zaczęła powoli je wypierać.

Konkludując, oskarżenie niewolnika o *adulterium* w początkowym okresie stosowania ustawy julijskiej było niedopuszczalne, jednak na skutek zmian zachodzących w rzymskim publicznym prawie karnym, polegających na rozszerzeniu kręgu sprawców przestępstw publicznoprawnych, stało się ono możliwe w myśl wyrażonego przez Ulpiana poglądu: *servos quoque adulterii posse accusari nulla dubitatio est*. Należy przy tym zauważyć, że odpowiedzialności karnej za *adulterium* podlegali niewolnicy mężczyźni, natomiast brak przekazu źródłowego nie pozwala stwierdzić, czy odpowiedzialność tę ponosiły również niewolnice. Wiadomo, że w odniesieniu do niewolnic ich właścicielom przysługiwała ochrona prawna w oparciu o skargi: *actio legis Aquiliae*, *actio iniuriarum*, *actio servi corrupti*, skierowane przeciwko osobie, która współżyjąc seksualnie z niewolnicą, wyrządziła tym samym szkodę jej właścicielowi – czy to przez obniżenie wartości niewolnicy, czy przez znieważenie właściciela (*actio iniuriarum*). Natomiast co do odpowiedzialności karnej niewolnic można jedynie stawiać hipotezy, opierając się na znaczeniu słowa *servus* oraz rozpatrując *adulterium* również na płaszczyźnie związków homoseksualnych.

⁴⁹ Suet. *Nero* 35, [w:] Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1965, s. 353.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk K., *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- Bauman R.A., *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London – New York 2004.
- Chmiel A., *Ustrój rzymskich organów jurysdykcyjnych w sprawach karnych*, „Studia Prawnoustrojowe” 2011, vol. 12.
- Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, Kraków 2017.
- Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1965.
- Jońca M., *Parricidium w prawie rzymskim*, Lublin 2008.
- Kowalski H., *Omnia sunt alia non crimina, sed maledicta – oskarżenia o nieobyčajność w rzymskich procesach karnych pierwszej połowy I wieku p.n.e. (na podstawie mów Cycerona)*, [w:] *Contra leges et bonos mores. Przepęstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2005.
- Langlands R., *Sexual Morality in Ancient Rome*, New York 2006.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- Loska E., *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, nr 3.
- McGinn T.A.J., *Concubinage and the Lex Iulia on Adultery*, “Transactions of the American Philological Association” 1991, vol. 121, DOI: <https://doi.org/10.2307/284457>.
- McGinn T.A.J., *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, New York 1998.
- Mommsen Th., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899.
- Rizzelli G., *Stuprum e adulterium nella cultura augustea e la lex Iulia de adulteriis (Pap. 1 adult. D. 48.5.6.1 e Mod. 9 diff. D.50.16.101 pr.)*, “Buletino dell’istituto di Diritto Romano” 1987, no. 90.
- Robinson O.F., *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995.
- Stolarek D., *Adultera w świetle Lex Iulia de adulteriis coercendis*, Lublin 2012.
- Stolarek D., *Quasi adultera. Rozważania na gruncie Lex Iulia de Adulteriis Coercendis*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2010, vol. 20(2).
- Stolarek D., *Ustawa julijska o karaniu za cudzołóstwa 5 tytuł 48 księgi Digestów. Tekst, tłumaczenie, komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2012, nr 12.1, DOI: <https://doi.org/10.21697/zp.2012.12.1.12>.
- Stolarski K., *Prawnokarne regulacje dotyczące niewolników w Lex Iulia de adulteriis coercendis z 18 roku p.n.e.*, [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mięka, Kraków 2009.
- Tacyt, *Dzieła*, przeł. S. Hammer, Warszawa 1957.
- Tarwacka A., *Rozwód Nerona i Oktawii, czyli nowa Lukrecja*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2009, nr 9.1.
- Zabłocka M., *Początki przedawnienia ścigania przestępstw w rzymskim prawie karnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2018, nr 101, DOI: <https://doi.org/10.15584/znurprawo.2018.22.13>.
- Zabłocka M., *Zmiany w ustawach małżeńskich Augusta za panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej*, „Prawo Kanoniczne” 1987, nr 1–2, DOI: <https://doi.org/10.21697/pk.1987.30.1-2.10>.
- Zbiór prawa Mojżeszowego i rzymskiego. Tekst łacińsko-polski, przekład i objaśnienia* A. Dębiński, Lublin 2011.